

مأخذشناسی خطبه متقین (همام)

کازم استادی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲ ؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸

چکیده

خطبه اخلاقی عرفانی «مقین» در نهج البلاغه که ظاهراً به درخواست شخصی با نام «همام» که گفته شده یکی از یاران و شیعیان امام علی (ع) بوده است، در توصیف صفات متقین، ایراد گشته است؛ هر چند که شخصیت همام موجود در این خطبه، از اسامی مشترک می‌باشد و هویت وی در آن، شناسانده نشده است. با توجه به اهمیت این خطبه مشهور و نیز مجهول بودن نام همام و همچنین برخی تشکیکاتی که نسبت به این متن از نهج البلاغه و اصالت آن وجود دارد، ضروری است تا تحقیقات «متنی و اسنادی» همه‌جانبه جدیدی درباره اصالت و اعتبار این خطبه صورت پذیرد. لازمه انجام این پژوهش، ارائه یک مأخذشناسی و کتابشناسی دقیق درباره خطبه همام می‌باشد، که نوشتار پیش‌رو متقبل این مهم گشته است. در نوشتار حاضر، ۸۱ عنوان اثر از شروح مستقل خطبه متقین شناسایی شده است و همچنین در دو دهه اخیر، جدای از شروح مستقل خطبه همام، حدود ۳۱ اثر نیز پیرامون این خطبه انتشار یافته است که تنها دو اثر از آنها به صورت تخصصی و مفصل، به اصالت و اعتبار خطبه متقین پرداخته است.

کلیدواژگان: نهج البلاغه، کتابشناسی، متقین، امام علی (ع)، اخلاق اسلامی

* پژوهشگر مطالعات اسلامی و نسخه‌پژوه؛ دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران؛

kazemostadi@gmail.com

مقدمه

نهج‌البلاغه یکی از برجسته‌ترین منابع متقدم شیعی است که شامل گزیده‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها و جملات کوتاه و قصار امیرالمومنین علیه السلام است.^۱ این جمع‌آوری و تدوین‌گزینشی، در اواخر قرن چهارم هجری قمری، توسط سید رضی^۲ یا سید مرتضی (به عنوان نمونه ر.ک: شاکر، ۱۹۷۵: ۳۰) و با تأکید بر فصاحت و بلاغت سخنان در دسترس حضرت امیر علیه السلام، صورت گرفته است. این اثر را می‌توان دایرة المعارفی از اطلاعات و فرهنگ صدر اسلام و از مهم‌ترین منابع برای شناخت اسلام و ارزش‌های دینی چس از قرآن کریم دانست که جامعیت و تنوع محتوای‌اش باعث شده تا جاذبه و ماندگاری آن در طول قرون افزون گردد.

قابل توجه است که اکنون جدای از شمار زیاد مراکز و مؤسسات آموزشی- پژوهشی و نیز انجمن‌های علمی مطالعات نهج‌البلاغه ایران و جهان که پیرامون این اثر مشغول به فعالیت هستند، چند مجله علمی مستقل درباره نهج‌البلاغه منتشر می‌گردند؛ همانند:

- پژوهش‌های نهج‌البلاغه؛ متعلق به بنیاد بین‌المللی نهج‌البلاغه.^۳
- پژوهش‌نامه نهج‌البلاغه؛ متعلق به دانشگاه بوعلی سینا.^۴
- دراسات حدیثه فی نهج‌البلاغه؛ متعلق به انجمن علمی مطالعات نهج‌البلاغه ایران.^۵

۱. بخش اول نهج‌البلاغه، گزیده‌ای از خطبه‌های امام علی علیه السلام است که شامل حدود ۲۴۱ خطبه است. بخش دیگر، نامه‌های حضرت علیه السلام است که حدود ۷۹ متن را در بر دارد و از ۶۳ نامه، ۱۲ وصیت‌نامه، سفارش و بخش‌نامه، دو فرمان، یک دعا و یک پیمان‌نامه تشکیل شده است. بخش سوم نهج‌البلاغه، کلمات قصار حضرت علیه السلام است که حدود ۴۸۰ عبارت می‌باشد.

۲. محمد بن حسین بن موسی معروف به سید رضی (۳۵۹ - ۴۰۶ هـ.ق) از علمای شیعه، گردآورنده نهج‌البلاغه و برادر سید مرتضی است. گفته شده که سید رضی منصب‌های مهمی از جمله نقابت، قضاوت در دیوان مظالم و امیر الحاج در دوره آل بویه داشته است. وی یکی از بزرگ‌ترین شاعران طالبیان بود که دیوان اشعاری از او بر جای مانده است. برای سید رضی، آثاری در کلام و تفسیر همچون: خصائص الائمة و تلخیص البیان ذکر شده است. مشهورترین اثر او نهج‌البلاغه است. همچنین گفته می‌شود که وی دارالعلمی تأسیس نمود که به باور عده‌ای، نخستین مدرسه علوم دینی بوده است. عالمانی همچون: محمد طبری، ابوعلی فارسی، قاضی سیرافی، قاضی عبدالجبار معتزلی، ابن نباته، ابن جنی، شیخ مفید و سهل بن دیباجی از استادان سید رضی دانسته شده‌اند.

۳. <https://www.nahjmagz.ir>.

۴. <https://nab.basu.ac.ir>.

۵. <https://anb.journals.pnu.ac.ir>.

در این میان به نظر می‌رسد که مناسب است تا چندین مؤسسه و مرکز تخصصی نهج البلاغه و نیز مجلات اختصاصی نهج البلاغه، پیش از پرداختن و انتشار مطالب «ترویجی» و «تفسیری» پیرامون محتوای این کتاب ارزشمند، ابتدا اصالت و انتساب تک تک روایات این کتاب را طی پایان‌نامه‌ها یا مقالاتی، روشن و اثبات نمایند تا مبادا چنین نشود که خطبه‌ای توسط عده‌ای شرح، تفسیر و ترویج گردد و بعدها مشخص گردد که این خطبه، اساساً از دیگری بوده و سندیت آن ارتباطی به حضرت امیر علیه السلام نداشته است. بر اساس همین پیشنهاد، یکی از خطبه‌های قابل بررسی، «خطبه متقین» و مشهور به «خطبه همام» می‌باشد که لازم است پیرامون آن، تحقیقات همه‌جانبه‌ای صورت پذیرد.

خطبه‌های متقین،^۱ غراء^۲ و شقشقیه،^۳ از مهم‌ترین خطبه‌های نهج البلاغه معرفی شده‌اند که در این میان، «خطبه متقین» یا «خطبه همام» به عنوان یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین خطبه‌ها مطرح است (ر.ک: مطهری، ۱۳۷۲: ۱۶/۳۵۹). این خطبه اخلاقی-عرفانی، به درخواست فردی به نام «همام»، که گفته شده یکی از یاران و شیعیان امام علیه السلام بوده است (ر.ک: ابن ابی‌الحدید، بی‌تا: ۱۰/۱۳۳)، در توصیف صفات متقین بیان شده است؛ هر چند که شخص همام در این خطبه، از اسامی مشترک است و هویت وی در خطبه شناسانده نشده است. در این میان با پژوهش جدید تطبیقی، روشن شده است که، روایت و یا خطبه متقین، به سه مدل در منابع متقدم درج شده است که اختلافات کلی و جزئی فراوانی با هم دارند؛ به طوری که متن برخی منابع، با متن نهج البلاغه کاملاً متفاوت است. همچنین، با توجه به تفاوت‌های متنی

۱. شماره این خطبه در چاپ‌های مختلف عبارت است از: ابن میثم بحرانی/ ابن میثم بحرانی: ۱۸۴؛ ابن ابی‌الحدید/ محمد عبده: ۱۸۶؛ محمدجواد مغنیه: ۱۹۱؛ حبیب‌الله خویی/ ملا صالح قزوینی: ۱۹۲؛ المعجم المفهرس لالفاظ نهج البلاغه/ صبحی صالح: ۱۹۳؛ ملا فتح‌الله کاشانی: ۲۲۱.

۲. خطبه غراء به سبب فصاحت و بلاغت بسیارش به خطبه غراء (یعنی خطبه نورانی و درخشان) معروف شده است. برخی این خطبه را از معجزه‌های امام علی علیه السلام برمی‌شمارند. در این خطبه، بیشتر آرایه‌های بیانی و بدیع همچون تمثیل، سجع، استعاره و کنایه به کار رفته است. مطابق نقل سید رضی، مردم پس از شنیدن این خطبه، از ترس به خود می‌لرزیدند و اشک ریختند. محتوای این خطبه شامل چهار موضوع می‌باشد: (۱) انسان و سرگذشت او؛ (۲) نکوهش دلبستگی به دنیا؛ (۳) توصیه به تقوا و بیان ویژگی‌های پرهیزکاران؛ (۴) توصیف حوادث بعد از مرگ.

۳. به نظر می‌آید که متن مشهور «شقشقیه» یا «مَقَمَصَه»، خطبه نباشد و ظاهراً گزارشی از یک گفتگوست در هر صورت در این متن، امام علی علیه السلام عملکرد خلفای سه‌گانه پیش از خود را نقد نموده و اصل خلافت آنان را زیر سؤال برده است. محورهای اصلی این خطبه عبارتند از: اوضاع سیاسی عصر سه خلیفه اول؛ علت سکوت ۲۵ ساله امام علیه السلام؛ انگیزه‌های پذیرش خلافت؛ گروه‌های سیاسی عصر امام علی علیه السلام و دلایل انحراف آنها از دین.

دیگر منابع به نسبت تاریخ تألیف آنها، به نظر می‌رسد که متن یک روایت اولیه که حدود صد کلمه بوده است و در معاجم معتبر عرب وجود داشته، به تدریج توسط برخی از مشایخ حدیث و موعظه، مشروح شده است؛ و این اضافات و تغییرات بر متن اصلی روایت، در چرخش زمانی میان مؤلفین و نسخه‌برداران، تبدیل به چهار گروه روایت متمایز با تحریرهای مختلف گشته است.

بنابراین با توجه به اهمیت خطبه مشهور متقین و مجهول بودن نام همام در آن و نیز برخی تشکیکاتی که نسبت به بعضی از خطب و مطالب نهج/البلاغه و نیز اصالت متن خطبه همام وجود دارد، ضروری است تا اصالت‌سنجی و اعتبارسنجی مستقلی پیرامون محتوا و اسناد این خطبه از جهات مختلف صورت پذیرد.^۱ لازمه انجام این پژوهش‌ها، ارائه یک مآخذشناسی و کتاب‌شناسی دقیق درباره این خطبه است، که نوشتار پیش‌رو به این مهم می‌پردازد.

در خصوص پیشینه تحقیق می‌توان گفت در چهار دهه اخیر، کتاب‌شناسی و مآخذشناسی‌های متعددی پیرامون نهج/البلاغه و بخش‌های آن منتشر شده است که اهم آنها عبارتند از:

۱. استادی، رضا، کتاب‌نامه نهج/البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۵۹.

این کتاب‌نامه شامل عمده کتاب‌ها و رساله‌هایی است که پیرامون نهج/البلاغه یا بخشی از آن در طول ده قرن به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی، اردو، فرانسه، انگلیسی و غیره نگاشته شده است. ۳۷۰ اثر معرفی شده، تحت این عناوین هستند: ترجمه نهج/البلاغه یا بخشی از آن؛ شرح نهج/البلاغه یا بخشی از آن؛ منتخب نهج/البلاغه؛ مستدرک نهج/البلاغه؛ مدارک نهج/البلاغه؛ فهرست نهج/البلاغه.

۲. عاملی، حسین جمعه، معجمی أدباء الشيعة (دراسات وردت فی ترجمة الإمام علی بن أبي طالب

فی الجزء الثاني من معجمی أدباء الشيعة)، بیروت: بی‌نا، ۱۳۶۱.

این بخش از معجم، با عنوان مستقل زیر منتشر شده است:

- عاملی، حسین جمعه، شروح نهج البلاغه (دراسة علمية - أولى من نوعها - لنهج البلاغة)،

بیروت: مطبعة وزنکو غراف الفکر، ۱۳۶۱.

مؤلف در بخش نخست این کتاب، به معرفی آثاری که منسوب به علی علیه السلام می‌باشد، پرداخته است. در بخش دوم به معرفی آثاری که با استفاده از کلمات علی علیه السلام نگارش یافته، اهتمام دارد.

۱. هر اثر روایی و حدیثی را حداقل از پنج جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد: (۱) بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده؛ (۲) بررسی انتساب اثر به مؤلف؛ (۳) بررسی اسناد احادیث و روایات؛ (۴) بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی؛ (۵) بررسی محتوای اثر. در مجموع می‌توان از این انواع بررسی‌ها، با عنوان نقد درونی (محتوایی) و نقد بیرونی (شکلی) یاد کرد. همین حالات، پیرامون سخنان منسوب به شخصیت‌های تاریخی نیز قابل پیگیری و بررسی است.

در بخش سوم و چهارم به کتاب نهج البلاغه و موضوعات آن پرداخته است. در بخش پنجم، به نقد و بررسی برخی تشکیکاتی درباره نهج البلاغه و پاسخ به آنها اهتمام نموده است. بخش ششم، درباره موضوع اصلی کتاب، یعنی معرفی شروح نهج البلاغه است. بخش هفتم، معرفی مستدرکات نهج البلاغه می باشد. بخش هشتم، معرفی کتاب هایی درباره نهج البلاغه است. بخش نهم شامل معرفی آن دسته از آثاری است که راهنمای مصادر نهج البلاغه هستند. بخش دهم شامل برخی موضوعات منتخب از نهج البلاغه است. در بخش یازدهم، درباره آثاری که به حضرت (ع) منسوب است و معرفی مکان نگهداری آنها پرداخته شده است. در بخش دوازدهم، شمار دیگری از شروح نهج البلاغه معرفی گشته است. بخش سیزدهم به مصادر نهج البلاغه اختصاص دارد. در بخش چهاردهم، قصیده صاحب بن عباد در مدح امیرالمؤمنین (ع) آمده است و در بخش پانزدهم، فهرست اسامی شارحان نهج البلاغه درج شده است.

۳. الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «نهج البلاغة عبر القرون»، تراثنا، ۱۳۶۵-۱۳۷۳. شامل هفت

مقاله که عبارتند از:

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «المتبقي من مخطوطات نهج البلاغة حتى نهاية القرن الثامن»، تراثنا،

شوال - ذوالحجة ۱۴۰۶، السنة الأولى - العدد الخاص، ۱۴۰۶ق.

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «ما تبقى من مخطوطات نهج البلاغة (۲)»، تراثنا، ربیع الثانی -

رمضان، السنة الثانية - العدد ۲ و ۳، ۱۴۰۷ق.

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «فی رحاب نهج البلاغة: مخطوطاته، طبعا، منتخباته،

ترجماته إلى شتى اللغات، شروحه، ما قيل فيه من نظم و نثر»، تراثنا، شوال - ذوالحجة، السنة السابعة

- العدد ۴، ۱۴۱۴ق.

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «فی رحاب نهج البلاغة (۴): ما قيل في نهج البلاغة من نظم و نثر»،

تراثنا، محرم - ربیع الأول، السنة التاسعة - العدد ۱، ۱۴۱۴ق.

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «فی رحاب نهج البلاغة (۵): نهج البلاغة عبر القرون»، تراثنا،

ربیع الثانی - رمضان، السنة التاسعة - العدد ۲ و ۳، ۱۴۱۴ق.

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «نهج البلاغة عبر القرون (۶): شروحه حسب التسلسل الزمني»،

تراثنا، شوال - ذوالحجة، السنة التاسعة - العدد ۴، ۱۴۱۴ق.

- الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «نهج البلاغة عبر القرون (۷) - شروحه حسب التسلسل الزمني»، تراثنا، محرم- جمادی الثانیة، السنة العاشرة - العدد ۱ و ۲، ۱۴۱۵ق.

پس از مدتی نویسنده تغییراتی در آن ایجاد کرده تا به صورت کتابی مستقل چاپ شود، اما پیش از پایان کار، درگذشته است. محقق طباطبایی در این اثر به معرفی کلیه آثار مکتوبی که در مورد نهج البلاغة تدوین شده، می‌پردازد که شامل چند بخش است:

بخش اول: معرفی و تاریخ جمع‌آوری و تدوین خطبه‌ها و کلمات قصار علی (ع) از زمان خود آن حضرت (ع) تا عصر حاضر. در این بخش، کتاب‌ها به ترتیب سال درگذشت مؤلفان آنها معرفی شده و نویسنده گزارش کاملی در مورد خود کتاب، شرح حال مؤلف، معرفی دست‌نویس‌های آن، چاپ، شروح ترجمه‌ها و کلیه موارد انجام شده در مورد آنها ارائه می‌دهد. بخش دوم: معرفی دست‌نویس‌های کهن نهج البلاغة از قرن پنجم تا قرن دهم هجری قمری. بخش سوم: چاپ‌های نهج البلاغة. بخش چهارم: ترجمه‌های نهج البلاغة به زبان‌های مختلف فارسی، انگلیسی، اردو، فرانسه و غیره. بخش پنجم: معرفی شروح نهج البلاغة، که به ترتیب سال درگذشت شارحین مرتب شده و شرح حال مفصلی درباره شارح و گزارش کاملی از شرح، دست‌نویس‌ها، چاپ‌ها و ترجمه‌های آن آمده است. بخش ششم: معرفی آنچه از بزرگان و دانشمندان در مورد نهج البلاغة گفته شده است. بخش هفتم: معرفی اشعار و قصایدی که در مدح نهج البلاغة سروده شده است. بخش هشتم: معرفی کلیه آثار دیگری که در مورد نهج البلاغة تألیف شده است (ر.ک: طباطبایی یزدی، ۱۳۸۰).

۴. بی‌نام، «شروح نهج البلاغة (شماره‌های ۱ تا ۱۰)»، درس‌هایی از مکتب اسلام، اردیبهشت ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۲؛ خرداد ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۳؛ مرداد ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۵؛ شهریور ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۶؛ مهر ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۷؛ آذرماه ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۹؛ دی ماه ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۱۰؛ بهمن ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۱۱؛ اسفند ۱۳۷۵، س ۳۶، ش ۱۲؛ فروردین ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۱.

۵. بی‌نام، «ترجمه‌های نهج البلاغة (شماره‌های ۱ تا ۳)»، درس‌هایی از مکتب اسلام، اردیبهشت ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۲؛ خرداد ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۳؛ تیر ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۴.

۶. بی‌نام، «برگزیده‌هایی از نهج البلاغة (شماره‌های ۱ تا ۱۲)»، درس‌هایی از مکتب اسلام، مرداد ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۵؛ شهریور ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۶؛ آبان ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۸؛ آذر ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۹؛ دی ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۱۰؛ بهمن ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۱۱؛ اسفند ۱۳۷۶، س ۳۷، ش ۱۲.

۷. علی‌قلی، محمدمهدی، «کتب نوشته شده پیرامون نهج البلاغة (شماره‌های ۱ تا ۵)»، درس‌هایی از مکتب اسلام، فروردین ۱۳۷۷، س ۳۸، ش ۱؛ اردیبهشت ۱۳۷۷، س ۳۸، ش ۲؛ خرداد ۱۳۷۷، س ۳۸، ش ۳؛ تیر ۱۳۷۷، س ۳۸، ش ۴؛ مرداد ۱۳۷۷، س ۳۸، ش ۵.

۸. علی قلی، محمد مهدی، کتاب‌شناسی نهج البلاغه، ۱۳۷۹.

این نویسنده اثر کتاب‌شناسی خود را در سه مجله مختلف منتشر نموده است:

- علی قلی، محمد مهدی، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه»، گلستان قرآن، اردیبهشت، ش ۳، ۱۳۷۹.
این مقاله شامل کتاب‌های مستقل پیرامون نهج البلاغه است که بر اساس موضوع و زمان نشر، فهرست شده است و در آن بیش از ۷۲۰ کتاب چاپی و خطی مستقل معرفی شده است: (۱) شروح نهج البلاغه شامل ۱۰۵ اثر؛ (۲) ترجمه‌های نهج البلاغه شامل ۷۳ اثر؛ (۳) برگزیده‌هایی از نهج البلاغه شامل ۶۰ اثر؛ (۴) خطبه‌های نهج البلاغه شامل ۶۸ اثر؛ (۵) نامه‌های نهج البلاغه شامل ۱۰۴ اثر؛ (۶) کلمات قصار شامل ۵۸ اثر؛ (۷) نهج البلاغه و مباحث خاص (کلام و عقاید) شامل ۴۰ اثر؛ (۸) نهج البلاغه و مباحث جدید شامل ۷۶ اثر؛ (۹) مقاله‌ها و سخنرانی‌ها پیرامون نهج البلاغه شامل ۲۵ اثر؛ (۱۰) فهرست‌ها (فهرست موضوعی نهج البلاغه؛ واژه‌نامه‌ها؛ اسناد نهج البلاغه) شامل ۳۳ اثر؛ (۱۱) آثار کلی پیرامون نهج البلاغه شامل ۲۵ اثر؛ (۱۲) نهج البلاغه و مباحث دیگر شامل ۴۵ اثر؛ (۱۳) سید رضی شامل ۱۷ اثر.

- علی قلی، محمد مهدی، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه»، وقف میراث جاویدان، بهار و تابستان، ش ۲۵ و ۲۶، ۱۳۷۹.

- علی قلی، محمد مهدی، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه»، کیهان فرهنگی، آذر، ش ۱۷۰، ۱۳۷۹.
۹. پاک‌نیا، عبدالکریم، «نگاهی به ترجمه‌های فارسی نهج البلاغه»، فرهنگ کوثر، دی، ش ۴۶، ۱۳۷۹.

۱۰. شفیعی، عبدالله، کتابنامه پایان‌نامه‌های نهج البلاغه دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی ...، با مقدمه محمد دشتی، بی‌جا، ۱۳۷۹.

در این مآخذشناسی، پایان‌نامه‌های سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۸ در ۱۳۴ عنوان معرفی شده‌اند. همین اثر در یک صفحه با مشخصات زیر در ماهنامه کتاب ماه کلیات، معرفی شده است: فلاح، رضا، «کتابنامه پایان‌نامه‌های نهج البلاغه در دانشگاهها»، کتاب ماه کلیات، آذر، ش ۴۸، ۱۳۸۰.
۱۱. بروجردی، مصطفی، «نگاهی به شرح‌های نهج البلاغه»، قبسات، دوره ۶، دی، ش ۱۹، ۱۳۸۰.

در این مقاله، حدود بیست شرح مشهور نهج البلاغه معرفی شده است و در انتهای آنها دوازده منبع مآخذشناسی برای اطلاع از شروح دیگر نهج البلاغه معرفی گشته است.

۱۲. احمدوند، عباس؛ کاوندی، سحر، «پژوهش‌های خاورشناسان درباره نهج البلاغه»، علوم حدیث، پاییز و زمستان، ش ۴۹ و ۵۰، ۱۳۸۷.

۱۳. قربان‌نژاد، مهدیه؛ صمدزاده، نصرت‌الله، نمایه پژوهش‌های دانشجویی (راهنمای پایان‌نامه‌های دانشگاهی در موضوعات «سیره امام علی (ع) مطالعات نهج البلاغه و غدیرشناسی»، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۹۳.

در این منبع‌شناسی که با مشارکت بنیاد نهج البلاغه و مرکز تحقیقات امام علی (ع) تهیه شده، ۲۰۰۸ پایان‌نامه مراکز آموزشی و دانشگاهی داخل کشور، از ابتدای شکل‌گیری دانشگاه‌ها تا سال ۱۳۹۳ گردآوری و معرفی شده است. از میان این تعداد پایان‌نامه، ۵۵ عنوان در مقطع دکتری و سطح ۴ حوزوی، ۱۶۲۲ عنوان در مقطع کارشناسی ارشد و سطح ۳ حوزوی است.

۱۴. حبیبی، سلمان، پایان‌نامه‌شناسی مطالعات نهج البلاغه فهرست بیش از هزار و ششصد عنوان پایان‌نامه‌های دانشجویی، تهران: حکمت و اندیشه، ۱۳۹۵.

با توجه به پیشینه پژوهش در خصوص محور مورد بحث در نوشتار حاضر می‌توان گفت کتاب‌شناسی هم‌ام به صورت مستقل موجود نیست و می‌توان کتاب‌شناسی مستقلی با فصول زیر انجام گیرد:

- متن خطبه متقین: (۱) نسخه‌های مستقل؛ (۲) نسخه‌های چاپ شده در ضمن کتاب‌ها.
 - ترجمه‌های خطبه متقین: (۱) فارسی؛ (۲) غیرفارسی.
 - شرح‌ها و تفسیرهای خطبه متقین: (۱) فارسی؛ (۲) عربی؛ (۳) غیره.
 - نوشته‌های پیرامون خطبه متقین و اسناد^۱ آن: (۱) فارسی؛ (۲) غیرفارسی.
- نوشتار حاضر قصد ندارد به همه موارد فوق به صورت جامع بپردازد، بلکه فقط ضمن معرفی اجمالی شروح خطبه متقین، قصد دارد به مأخذشناسی توصیفی «نوشته‌های فارسی پیرامون

۱. پیرامون کلیت اسناد و مدارک نهج البلاغه یا بخشی از آن، آثار و کتاب‌های متعددی منتشر شده است؛ همانند: (۱) استناد نهج البلاغه، اثر امتیازعلی عرشی؛ (۲) اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر محمد دشتی؛ (۳) اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر رضا استادی؛ (۴) بحثی کوتاه پیرامون مدارک نهج البلاغه، اثر رضا استادی؛ (۵) بررسی اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر سیدجواد مصطفوی؛ (۶) پژوهشی نو در اسناد نهج البلاغه، اثر فرزانه فتاحیان و وحید سبزیان‌پور؛ (۷) پژوهشی در اسناد و مدارک نهج البلاغه، اثر محمد مهدی جعفری؛ (۸) تکمله المنهاج، اثر حسن حسن زاده؛ (۹) مدارک نهج البلاغه، اثر کاشف الغطاء؛ (۱۰) مصادر نهج البلاغه و اسانیده، اثر سید عبدالزهره حسینی؛ (۱۱) مصادر نهج البلاغه، اثر عبدالله نعمت؛ (۱۲) منهاج البراعه، اثر میرزا حبیب‌الله خوبی؛ (۱۳) نهج البلاغه، اثر صبری ابراهیم السید؛ (۱۴) نهج السعاده فی مستدرک نهج البلاغه، اثر محمدباقر محمودی. برخی از این آثار، به مناسبت بررسی اسناد و مدارک نهج البلاغه، اشاراتی نیز به وضعیت اسناد خطبه هم‌ام داشت‌اند (به عنوان نمونه رک: السید، ۱۴۰۶ ق: خ ۹۶)، اما به ابعاد مختلف اصالت‌سنجی و استنادسنجی این خطبه در منابع متقدم نپرداخته‌اند.

خطبه متقین» بپردازد. بنابراین، مأخذشناسی پیش‌رو، جدای از اینکه شامل اطلاعات جدید در این باره است، متمرکز بر روی آثار پیرامون خطبه همام است نه شروح آن.

مأخذشناسی شروح مستقل خطبه متقین

جدای از چندین اثر ترجمه متن کل نهج البلاغه^۱ و نیز ترجمه متن خطبه همام^۲ که حتی‌الامکان از ذکر این آثار صرف‌نظر شده است و همچنین، جدای از شروح غیرمکتوب خطبه متقین که به‌صورت صوتی و سخنرانی یا دروس غیرمکتوب ایراد یا منتشر شده‌اند،^۳ فهرست شناسنامه‌ای تفاسیر و شروح مستقل مکتوب خطبه متقین (همام) به ترتیب الفبایی و تاریخ نشر، ارائه خواهد شد که آمار این آثار، حدود ۱۰۶ عنوان می‌باشد.

اما قبل از مطالعه فهرست الفبایی آثار براساس نام خانوادگی مؤلفین، تذکر این نکته مناسب است که برخی از آثار افراد ممکن است توسط ناشران مختلف یا کتابداران، با اشکال نام‌خانوادگی متعددی درج و ثبت شده باشند، همانند «اراکي یا چغمائی اراکي»، بنابراین برای جستجوی نام نویسندگان، لازم است تا به هر دو حالت آنها توجه فرمایید. فهرست شرح‌های خطبه همام بر اساس نام مؤلفین عبارتند از:

۱. آل حسین، مجید، بهترین راه‌های خوشبختی از دیدگاه نهج البلاغه خطبه متقین ۱۹۳، مشهد: مؤسسه فرهنگی پیوند با امام، ۱۳۹۵.
۲. اراکي (چغمائی اراکي)، محمد، نهج الهدایه فی شرح نهج البلاغه: خطبه همام صفات متقین، قم: دارالهدی، ۱۳۸۰.
۳. اسدالهی آهی، مژگان، شرح عرفانی بر خطبه متقین حضرت مولی‌الموحدین علی بن ابی‌طالب (ع)، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد ادیان و عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرکزی تهران، ۱۳۷۹.

۱. شمار ترجمه‌های نهج البلاغه را پیش از ۱۰۰ عنوان دانسته‌اند که حدود ۴۰ ترجمه آن به زبان فارسی است. این اثر به زبان‌های مختلف از جمله فارسی، انگلیسی، فرانسوی، هندی، ایتالیایی، ترکی استانبولی، اردو، مالایی، آلبانیایی، بوسنیایی، گجراتی، آشوری، ارمنی، سواحلی، هوسائی، ژاپنی، چینی، روسی، اسپانیایی و تاجیکی ترجمه شده است (ر.ک: دین‌پرور، سید جمال‌الدین، «نهج البلاغه، منشور جاودان»، پژوهش‌های نهج البلاغه، ش ۲ و ۳، زمستان ۱۳۸۰، حافظیان بابلی، ابوالفضل، «نهج البلاغه»، دانشنامه امام علی (ع)، تهران، مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ج ۱۲، ۱۳۸۰).

۲. همانند: دین‌پرور، سید جمال‌الدین، از پارسایان برایم بگو (ترجمه خطبه همام)، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۷.

۳. این دروس و سخنرانی‌ها تعداد زیاد و قابل توجهی هستند؛ همانند: عباس محفوظی، خطبه همام، ۲۰ جلسه که به عنوان دروس جنبی حوزه نیز معرفی گشته است (ر.ک: <http://www.shiadars.ir/fa>).

۴. اسدی شیخ رباط، زیبا، ویژگی‌های متقین در قرآن، تهران: بید، ۱۴۰۱.
۵. اصطهباناتی، ابوالقاسم بن میرزا احمد، شرح خطبه همام (ذریعه، ۱۳/ ۲۲۵ و ۱۴/ ۱۱۴؛ نخباء البشر، ۱/ ۵۹ و ۸۹؛ دانشمندان و سخن‌سرایان فارسی، ۱/ ۱۱۳ و ۱۹۷؛ به نقل از کتابنامه نهج البلاغه، ص ۳۴).
۶. افشار کرمانی، عزیزالله، الیقین شرح خطبه صفات متقین از امیرالمؤمنین علی (ع) (به ضمیمه دیگر)، تهران: همشهری، ۱۳۸۸.
۷. الهی قمشاهی، مهدی، نغمه الهی (شرح خطبه همام منظوم)، تهران: اسلامیه، ۱۳۶۷ق.
- این اثر با مشخصات زیر چاپ جدید شده است: الهی قمشاهی، مهدی، نغمه الهی: شرح منظوم و ترجمه خطبه متقین از نهج البلاغه، تهران: بی‌نا، ۱۳۸۲.
۸. انصاری، شرح خطبه همام (متقین)، به نظم فارسی، بی‌جا: بی‌نا (ر.ک: علوی، ۱۳۷۷، ۲۹).
۹. انصاری، محمدعلی، گلبانگ رهایی (شرح خطبه ۱۹۳ همام نهج البلاغه)، مشهد: بیان هدایت نور، ۱۳۸۹.
۱۰. اوسطی، حسین، سیمای تقواپیشگان (شرح خطبه همام)، تهران: مشعر، ۱۳۷۶.
۱۱. ایماندوست، علی‌اصغر، درس تقوا: شرح خطبه امیرالمؤمنین (ع) در وصف متقین، مشهد: پیام طوس، ۱۳۹۱.
۱۲. بصری‌پور، رحیم، آیات متقین، قم: خوبی، ۱۴۰۲.
۱۳. بهادانی، حسین‌علی، الشخصیه الایمانیه (من وحی خطبه المتقین للامام علی (ع))، قم: العطار، ۱۳۹۶.
۱۴. بهجتی‌اردکانی، محمدحسین، نمی از دریای راز: شرح خطبه متقین «همام»، اردکان: قداست، ۱۳۹۳.
۱۵. بهشتی واعظ اصفهانی چهار سوقی، طه، علائم المتقین در شرح خطبه امیرالمؤمنین (ع) که صفات متقین را برای همام بن شریح فرموده ...، اصفهان: چاپخانه خدایی (۱۳۸۱ق).
۱۶. بی‌نام، تقوا پیشگان از دیدگاه امام علی (ع)، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی نیروی انتظامی، ۱۳۷۹.
۱۷. بی‌نام، شرح خطبه متقین (راههای کسب و نگهداری تقوا)، تهران: اداره کل روابط عمومی معارف، ۱۳۸۰.
- ظاهراً با اثر دیگری یکسان است؛ ر.ک: همدانی، فاضل، ۱۳۷۹.

۱۸. بی‌نام، *الشخصیه الاسلامیه فی کلمات الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب*، بیروت: دار الغدير، ۱۳۹۳ق.
۱۹. بی‌نام، مؤسسه قرآن و نهج البلاغه تسنیم، *شکوه پارسایی* (در شرح خطبه همام «شبهای متقین»؛ همچنین: شرح خطبه متقین-سیمای شیعیان، قم: نسیم حیات، ۱۳۸۹).
۲۰. بی‌نام، مؤسسه فرهنگی هنری عاشورا، *آیین پارسایی: کلام مبارک امام/امیرالمؤمنین* (در وصف متقین، تهران: هاجر، ۱۳۹۱).
این اثر در سال ۱۳۹۲ نیز منتشر شده است.
۲۱. بی‌نام، مؤسسه نورالیقین، *خطبه متقین حضرت علی*، بی‌جا: بی‌نا. بی‌تا.
۲۲. پناهیان، علیرضا، *باران خوبی‌ها شرح بهترین خطبه اخلاقی نهج البلاغه*، تهران: بیان معنوی، ۱۳۹۹.
۲۳. تاج‌آبادی، محسن، *نشانی: نظم خطبه متقین (همام) از کتاب شریف نهج البلاغه*، مشهد: سخن‌گستر، ۱۳۹۵.
۲۴. تستری، شیخ محمدجواد بن محمدعلی بن جعفر، *تنبيه العباد (شرح خطبه همام)*؛ (نسخه آن نزد مؤلف قاموس الرجال در تستر است. ذریعه، ۴/ ۴۴۴؛ ۷/ ۲۰۷؛ ۱۳/ ۲۲۵؛ ۱۴/ ۱۲۰ به نقل از کتابنامه نهج البلاغه، ص ۲۲).
۲۵. تهرانی، مجتبی؛ رشاد، علی‌اکبر، *کیش پارسایان (شرح خطبه همام)*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۶.
۲۶. ثمری، علی، *مکارم خوبان: سلوک اهل تقوی شرح خطبه متقین حضرت علی*، تهران: ابرون، ۱۳۸۸.
۲۷. جعفری‌نسب، علی‌اصغر، *آیین پارسایی (شرح خطبه همام نهج البلاغه)*، سبزوار: ابن‌یمین، ۱۳۸۵.
۲۸. حاتم‌پوری کرمانی، محمدرضا، در محضر امیرالمؤمنین (ع) شرح جامع خطبه همام، خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه (دانشنامه اخلاق شیعه بر مبنای خطبه متقین، معروف به خطبه همام) (۱۸ مجلد)، تهران: حاتم، ۱۳۸۵-۱۳۹۷.
۲۹. حاتمی‌مهروز، احمد، *صفات متقین از امام متقین*، تهران: رافع، ۱۳۸۸.
۳۰. حاجیانی دشتی، عباس، *صفات و علامات متقین در خطبه امیرالمؤمنین*، قم: محلاتی (مفید)، ۳ ج، ۱۳۷۸-۱۳۷۹.

۳۱. حجازی عاملی، رضا علی، *سمات المتقین علی متن خطبه امامهم/امیرالمؤمنین (ع)*، بیروت: دار المحجة البيضاء، ۱۴۲۵ق.
۳۲. حسینی ارسنجانی، سید محمدحسین، *نشانه‌های پرهیزکاران* (شرح و تفسیر خطبه همام)، فسا: ستاد برگزاری نماز جمعه فسا، ۱۳۶۶.
۳۳. حق‌شناس، رسول، *سیمای پارسایان: ۱۱۰ صفت متقین در خطبه همام*، اصفهان: ستارگان ملکوتی، ۱۴۰۰.
۳۴. حیدری آقایی، محمود، *منشور اخلاق در کلام/امیرالمؤمنین (ع)* شرح خطبه همام نهج البلاغه، تهران: پیام علم و فن، ۱۳۸۴.
۳۵. حیدری نراقی، علی محمد، *خطبه متقین (همام)*، قم: مهدی نراقی، ۱۳۸۹.
۳۶. خادمی اصفهانی (خادم الذاکَرین)، اکبر، *اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین)*، قم: نسل جوان، ۲ج، ۱۳۸۵.
۳۷. الخشن، حسین، *المتقون ذروة الكمال البشري (دروس تربوية من وحی خطبة صفات المتقین/الأمیرالمؤمنین علی (ع))*، بیروت: دار المحجة البيضاء، ۱۴۴۵ق.
۳۸. خواجه‌پیری، عباس، *زالال پارسایی: شرح صفات متقین در نهج البلاغه*، تهران: آثار سبز، ۱۳۹۹.
۳۹. دزفولی، عبدالحسین، *در تمین (شرح خطبه همام)؛ به نقل از: علیقلی، ۱۳۷۹: ۲۳.*
۴۰. دشتی، محمد، *سیمای پرهیزکاران: «خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه»؛ «خطبه متقین یا همام»*، قم: مشهور، ۱۳۸۵.
۴۱. دهقانی، رضا، *آینه فضیلت: شرح خطبه متقین*، قم: نسیم حیات، ۲ج، ۱۳۸۶.
- جلد اول این اثر، پیش‌تر یعنی در سال ۱۳۸۴ توسط نشر شاکر نیز منتشر شده است.
۴۲. دین‌پرور، سید جمال‌الدین، *ویژگی‌های پروپیشگان (تفسیری بر خطبه همام) (۱)*، دانشگاه انقلاب، فروردین، ش ۱۰، ۱۳۷۷.
- از این مؤلف، اثر زیر نیز منتشر شده است:
- همو، *از پارسایان برایم بگو خطبه متقین همام ترجمه شرح گونه خطبه متقین*، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۹۵.
۴۳. سروش، عبدالکریم، *اوصاف پارسایان: شرح خطبه امام علی (ع)* درباره متقین، تهران: صراط، ۱۳۷۱.
۴۴. سلیمانی، علی اصغر، *مقین در نهج البلاغه*، استهبان: والتین، ۱۴۰۰.

۴۵. سیاهپوش، سید محمود، پرو/پیشگان (شرح خطبه متقین)، تهران: ابجد، بی‌تا؛ به نقل از: علیقلی، ۱۳۷۹، ص ۲۴.
۴۶. شجاعی، سیدمهدی، متقین گل‌های سر سبد آفرینش: دریافتی از خطبه همام نهج البلاغه، تهران: بنیاد قرآن، ۱۳۶۷.
- این اثر با مشخصات زیر نیز منتشر شده است:
- شجاعی، سیدمهدی، متقین (دریافتی از نهج البلاغه)، تهران: محراب قلم، ۱۳۶۷.
۴۷. شریفی اشکوری، محمد، شرح خطبه متقین، بی‌جا: مؤلف، ۱۳۷۶.
۴۸. شریفی، محمود، نهج البلاغه و سیمای پارسایان (خطبه متقین)، بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۷۹.
۴۹. شفیعی، حسین، نور الیقین (شرح و ترجمه خطبه همام)، (الذریعه ۳۸۹/۲۴)، ۱۳۷۲ ق. این اثر چاپ جدید نیز دارد: شفیعی، حسین، پرهیزکاران یا کتاب نور الیقین: شرح خطبه صفات متقین/از امیرالمؤمنین (به ضمیمه دیگر)، تهران: همشهری، ۱۳۷۹.
۵۰. شوشتری، سید محمدجواد، سیمای صالحان (شامل شرح خطبه همام از نهج البلاغه)، قم: بازنگر، ۱۳۷۷.
۵۱. شیرازی، سیده‌زینب، همام/ این‌گونه باش ...: دریافتی از خطبه متقین نهج البلاغه، قم: علامه بهبهانی، ۱۳۹۷.
۵۲. صادقی گلوردی، طاهره، سیمای امام و متقین در کلام/امیرالمؤمنین علی (ع)، تهران: طراوت، ۱۳۹۲.
۵۳. صالحی خوانساری، ضیاءالدین، برنامه زندگی در کلام/امام علی (ع) بیانی کوتاه در شرح خطبه متقین از نهج البلاغه شریف، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۷۹.
۵۴. صداقت‌منش، علی، سبکی نو در شرح خطبه متقیان، تهران: ملاتک، ۱۳۹۷.
۵۵. صدیقی، ماشاءالله، نسیم عرفان: برداشتی از خطبه متقین نهج البلاغه، تهران: کشف الغطاء، ۱۳۸۷.
- این اثر با مشخصات زیر نیز منتشر شده است:
- همان، آران و بیدگل: یاران مهدی (ع)، ۱۳۸۸.
۵۶. صفری‌تبار، حسین، سعادت فرد سلامت جامعه در خطبه متقین، تهران: ایده نو، ۱۳۹۰.
۵۷. طبرسی، نورالله، پرو/پیشگان در کلام/امیرمومنان (ع) شرح خطبه همام، تحقیق و تدوین: حسین غفاری ساروی، ساری: شوق، ۱۳۸۳.

- ۵۸ طیب‌نیا، محمدصالح، *اینگونه باید بود: شرح خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه (خطبه متقین)*، به‌اهتمام فاطمه رضایی، اصفهان: مهرستان، ۱۴۰۳.
- ۵۹ عابدی، جلیل، *کلام همam (شرحی منظوم بر خطبه همam)*، قم: سوچا، ۱۳۹۷.
- ۶۰ عباسی، حیدر، *خطبه متقینین و حدیث عنوان بصری‌نین*، مراغه: مکتب اسنوند، ۱۳۹۸.
- ۶۱ عقیل، محسن، *شوق السالکین الی خطبه المتقین صعقه همam عند سماعه موعظه سید الکلام/امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع)*، بیروت: دار المحجّة البيضاء، ۱۴۲۶ق.
- ۶۲ علوی ترکمه‌ای، سید مجتبی، *شرح خطبه متقین در نهج البلاغه*، قم: بنیاد معارف اسلامی، ۱۳۷۱.
- این اثر مکرراً چاپ شده، به عنوان نمونه در سال ۱۳۷۷ توسط نشر هجرت منتشر شده است.
- ۶۳ علوی خوئی، سید ابراهیم، *آئینه پرهیزکاران (شرح خطبه امیرالمؤمنین علی (ع) در وصف متقین)*، تهران: چاپخانه حیدری، ۱۳۸۲ق.
- ۶۴ علوی (سید علوی)، سید ابراهیم، *تقوی و متقین در نهج البلاغه*، تهران: مؤسسه نشر و تحقیقات ذکر، ۱۳۶۹.
- ۶۵ علیقلی، امیرحسین، *از متقین برایم بگو*، تهران: عابد، ۱۳۸۳.
- ۶۶ عزیزاده، عمران، *فرشته‌های زمینی و شیاطین انسی (شرح خطبه همam)*، تبریز: مؤلف، ۱۳۶۹.
- ۶۷ فاضلی، قادر، *اوصاف متقین: ترجمه و شرح و تفسیر خطبه همam نهج البلاغه*، کرج: فضیلت علم، ۱۳۷۷.
- ۶۸ فلسفیان، سید عبدالمجید، *نقش انسان در هستی: شرحی بر خطبه متقین*، تهران: ذکرا، ۱۳۹۸.
- ۶۹ قاضی زاهدی گلپایگانی، احمد، *اهل تقوی از دیدگاه امام علی (ع) (شرح خطبه همam: خطبه ۱۸۴ نهج البلاغه)*، قم: ابتکار دانش، ۱۳۸۹.
- ۷۰ قبانجی، ام علی، *اشعة من خطبة المتقین*، نجف: العتبة العلوية المقدسة، ۱۴۳۲ق.
- ۷۱ قدرشناس، وحید، *دو الماس (شرحی بر خطبه همam همراه با اثبات ولایت حضرت امیر (ع))* در متون اسلامی، قم: مهر امیرالمؤمنین (ع)، ۱۳۸۵.
- ۷۲ قرائتی، محسن، *«صفات متقین در نهج البلاغه مقاله»*، کنگره نهج البلاغه کاوشی در نهج البلاغه (مقالات کنگره سوم)، ۱۳۶۴.

۷۳. قربانی لاهیجی، زین العابدین، ویژگی‌های دین‌باوران راستین در خطبه متقین، تهران: سایه، ۱۳۸۷.
۷۴. قزوینی، میرزا آصف، شرح خطبه همام؛ نسخه این اثر را شیخ عبدالنبی قزوینی (مؤلف تتمیم امل الآمل) دیده است (ذریعه، ۱۳/ ۲۲۶؛ الفوائد الرضویه، ۱/ ۵۳؛ به نقل از کتابنامه نهج البلاغه، ص ۳۴).
۷۵. کلانتری، سید حمید، انسانم آرزوست: برداشتی روان از خطبه متقین نهج البلاغه، تهران: میراث اهل قلم، ۱۴۰۰.
۷۶. گلستانه اصفهانی، سید علاءالدین، شرح خطبه همام (ذریعه، ۱۳/ ۲۲۵؛ ۱۴/ ۱۴۵؛ ۱۱/ ۲۹۹؛ ۱۷/ ۲۳۵؛ به نقل از کتابنامه نهج البلاغه، ص ۳۴).
۷۷. گلمیرزاده، سیدحسین، سیمای اهل یقین در خطبه متقین، رشت: بلور، ۱۳۹۳.
۷۸. لیاقتدار، محمد جواد، تربیت در نهج البلاغه (نگاهی تربیتی به بحث اعتدال در خطبه همام)، اصفهان: دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۲.
۷۹. مجتبی، نادر، بوستان فضیلت (شرحی بر خطبه متقین علی علیه السلام)، تهران: آموزش مرکزی وزارت نفت، ۱۳۷۶.
۸۰. مجد، غلامرضا؛ رحمانی، عباس، سیمای متقین در نهج البلاغه، تهران: دهدار، ۱۳۶۳.
۸۱. مجلسی، محمدباقر، شرح خطبه متقین (شرح حدیث همام)، به کوشش جویا جهانبخش، تهران: اساطیر، ۱۳۸۵.
۸۲. محسنی، طاهره، متقین کشف حصین، تهران: مهرآور عصر، ۱۳۸۶.
۸۳. محقق، محمدحسن، وصف پرهیزکاران شرح خطبه همام/امیرالمؤمنین علیه السلام، قم: باقیات، ۱۳۹۲ (همچنین ر.ک: محقق تقوی، ۱۳۸۴).
۸۴. محقق تقوی، سیدمحمدحسن، سیری در خطبه همام/امیرالمؤمنین علیه السلام در اوصاف متقین، قم: مؤسسه انتشارات دارالعلم آیت‌الله بهبهانی، ۱۳۸۴ (همچنین ر.ک: محقق، ۱۳۹۲).
۸۵. محمد نصیری، قاسم، صفات متقین در صراط مستقیم، تهران: احسان، ۱۴۰۰.
۸۶. محمدی، سید محمدعلی، صفات متقین در کلام مولای متقیان (به شعر فارسی) شرح خطبه/امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام به همام، تهران: تورنگ، ۱۳۷۸.
۸۷. مرادی، روح الله، صفات متقین: برگرفته از بیانات ... حاج شیخ میرزا جواد آقا غروی علیاری، تهران: دانشیاران ایران، ۱۳۹۷.

۸۸. مصباح یزدی، محمدتقی، «سیمای پرهیزگاران در خطبه متقین/امیرمؤمنان (ع)»، معرفت ناب و تکلیف‌مداری، ماهنامه معرفت، س ۲۴، ش ۱۰ و ۱۱، ۱۳۹۴.
۸۹. مصحف، مریم، شرحی بر خطبه متقین، تهران: مؤلف، ۱۳۹۷.
۹۰. معرف‌زاده، عبدالمهدی، مثنوی پارسانامه: ترجمه‌ای منظوم از خطبه متقین حضرت علی (ع) و نامه حضرت علی (ع) به امام حسن (ع)، اهواز: دانشگاه شهید چمران، ۱۳۸۶.
۹۱. معزی، احمد، سیمای پرهیزگاران: شرح خطبه متقین از نهج البلاغه و ترجمه منظوم آن، یزد: علم نوین، ۱۳۸۳.
۹۲. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق اسلامی در نهج البلاغه (خطبه متقین)، تهیه و تنظیم اکبر خادم الذاکرين، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۷۷.
- همچنین همان، ۲ ج، قم: نسل جوان، ۱۳۸۵.
۹۳. مکارم شیرازی، ناصر، راه و رسم پرهیزگاران: ترجمه و شرح خطبه متقین (خطبه همام)، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۹۳.
۹۴. موسوی خراسانی، حسین، رفتارشناسی متقین به سبک امام علی (ع): بررسی اجمالی خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه، مشهد: سیمرغ خراسان، ۱۳۹۹.
۹۵. موسوی کاشمری، سید مهدی، «تواضع و فروتنی/ صفات نیکان در خطبه متقین»، ماهنامه پیام زن، س ۱۷، ش ۲۰۱، ۱۳۸۷.
۹۶. میربد قمشه‌ای، حسن، دره البیضاء (ترجمه و شرح منظوم خطبه‌های اول دوم و همام نهج البلاغه)، قم: مهر امیرالمؤمنین (ع)، ۱۳۸۹.
۹۷. نادى، محسن و دیگران، شاخصه‌های زیست موحدان به تکیه بر خطبه متقین نهج البلاغه، تهران: نوشناخت، ۱۴۰۲.
۹۸. ناطقی، محمدتقی، هفتاد و پنج سخن آسمانی شرح خطبه همام، قم: نشر مرتضی، ۱۳۸۹.
۹۹. نعیم‌آبادی، غلامعلی، آیین پارسایی (شرح خطبه همام)، قم: توسعه قلم، ۱۳۸۱.
۱۰۰. نفری، یدالله، خطبه متقین (همام)، قم: مؤلف، ۱۳۹۶.
۱۰۱. نمر، باقر، تأملات فی خطبه المتقین، بی‌جا: مؤسسة الشهد آية الله النمر العالمیة، ۱۴۴۰ ق.
۱۰۲. نوربخش، کرمانی، جواد، شرح منظوم خطبه همام، ۱۳۷۱ ق. (فهرست مشار، ۲/ ۲۱۳۷؛ به نقل از کتابنامه نهج البلاغه، ص ۳۶).
۱۰۳. هدائی، ابوتراب، شرح موعظه امیرالمؤمنین (ع) به همام، مشهد: طوس، بی‌تا.

۱۰۴. هدایتی، علی اصغر، مقام رفیع انسانیت: شرح و تفسیر خطبه متقین نهج البلاغه، آمل: وارث وا، ۱۳۹۶.

۱۰۵. هروی، محمدتقی بن حسینعلی، شرح خطبه همام (ذریعه، ۱۳/ ۲۳۵؛ ۱۴/ ۱۲۰؛ به نقل از کتابنامه نهج البلاغه، ص ۳۴).

۱۰۶. همدانی، فاضل، شرح خطبه متقین، بی‌جا: اداره کل روابط عمومی معارف، ۱۳۷۹.

مأخذشناسی شروح خطبه همام در ضمن شروح نهج البلاغه

چون تعداد شروح نهج البلاغه زیاد و بیش از ۲۵۰ مورد هستند و معرفی آنها به درازا می‌کشد، از این‌رو در اینجا به ذکر منابعی که این شروح را نام برده‌اند، اکتفا می‌کنیم (ترتیب موارد، حتی الامکان طبق سیر تاریخی ایجاد آثار می‌باشند):

۱. نوری، حسین، خاتمه مستدرک الوسایل، ۱۲۸۱، ص ۵۱۳؛ مؤلف در آنجا ۲۶ شرح از نهج البلاغه معرفی نموده است.

۲. جواهر کلام، عبدالعزیز، فهرست کتب خطی کتابخانه عمومی معارف، جزء اول، ۱۳۱۳؛ در این فهرست، ۵۱ شرح از نهج البلاغه ذکر شده است.

۳. امین‌عاملی، سید محسن، اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۲۴۵، ۱۳۳۰. مؤلف در این اثر ۳۱ شرح از نهج البلاغه را نام برده است.

۴. تهرانی، آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعه، قم: موسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق. در جلد ۱۴/ الذریعه به مناسبت ذکر کتاب نهج البلاغه، آقا بزرگ تهرانی (طی شماره‌های ۱۹۳۳ تا ۲۰۱۹) بیش از ۱۴۰ شرح از نهج البلاغه را معرفی نموده است (ر.ک: ص ۱۱۳ - ۱۶۰).

۵. شهرستانی، سید هبة‌الله، ما هو نهج البلاغه، می‌نویسد: «و شروح هذا الكتاب تنوف علی الخمسين و نسختها منتشرة فی الممالک الاسلامیة مطبوعة و مخطوطة بأقدم الخطوط»، ص ۱۷، ۱۳۴۵ و در پاورقی همانجا، ضمن درج ۲۶ عنوان شروح نهج البلاغه به نقل از خاتمه مستدرک الوسائل، ۱۹ عنوان دیگر نیز معرفی شده، که جمعاً ۴۵ مورد گشته است.

۶. الحسینی الخطیب، سید عبدالزهراء، مصادر نهج البلاغه و اسانیده، بیروت: ناشران دارالزهراء، دارالاضواء و مؤسسة الاعلمی للمطبوعات ۴ج، ۱۳۴۴. وی در جلد اول ۱۰۱ شرح از شروح نهج البلاغه را معرفی نموده است.

۷. امینی، عبدالحسین، الغدير، قم: مرکز الغدير للدراسات الإسلامية؛ در این اثر (ج ۴، ص ۱۸۶ - ۱۹۳، ۱۳۷۴) ۸۱ شرح و توضیح از نهج البلاغه ارائه شده است.

۸. حدائق شیرازی، ضیاءالدین ابن یوسف، فهرست کتابخانه دانشکده معقول و منقول مدرسه عالی سپهسالار (ج ۱ و ۲)، تهران: مطبعة مجلس شورای ملی؛ در این فهرست ۱۳۵۵ (ص ۱۲۴ - ۱۳۹)، ۶۶ شرح از نهج البلاغه درج شده است.
۹. استادی، رضا (۱۳۵۹ش)، کتابنامه نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه. در این اثر، تعداد قابل توجهی شروح به صورت پراکنده معرفی شده‌اند.
۱۰. عاملی، حسین جمعه، شروح نهج البلاغه (دراسة علمية - أولی من نوعها - لنهج البلاغة)، بیروت: مطبعة وزنکو غراف الفکر، ۱۳۶۱.
- مؤلف اثر در بخش ۶ و ۱۲ کتاب، بیش از ۲۰۰ شرح از نهج البلاغه را معرفی نموده که البته بیشتر آنها در بخش ششم کتاب واقع شده است.
۱۱. عطاردی، عزیزالله، «شارحان نهج البلاغه از قرن پنجم تا هشتم»، کنگره نهج البلاغه کاوشی در نهج البلاغه (مقالات کنگره سوم)، ۱۳۶۴.
- همو، شرح نهج البلاغه لشارح محقق من اعلام القرن الثامن، قم: عطارد، ۱۳۵۷؛ در مقدمه این اثر ۸۳ شرح از نهج البلاغه معرفی شده است.
۱۲. الطباطبایی، السید عبدالعزیز، «نهج البلاغة عبر القرون (۷) - شروحه حسب التسلسل الزمني»، تراثنا، محرم - جمادی الثانية ۱۴۱۵ق، السنة العاشرة - العدد ۱ و ۲، ۱۳۷۳.
۱۳. بی‌نام، «شروح نهج البلاغه (شماره‌های ۱ تا ۱۰)»، درس‌هایی از مکتب اسلام، س ۳۶ و ۳۷، ش ۲ - ۱۲ و نیز ش ۱ از دوره سال بعد مجله، ۱۳۷۵ - ۱۳۷۶.
۱۴. علی‌قلی، محمد مهدی، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه (ضمیمه ویژه گلستان قرآن ۳)، گلستان قرآن، اردیبهشت، ش ۳، ۱۳۷۹.
- در این مقاله ۱۰۵ شرح مستقل پیرامون نهج البلاغه معرفی شده است.^۱
۱۵. بروجردی، مصطفی، «گاهی به شرحهای نهج البلاغه»، قبسات، دوره ۶، دی، ش ۱۹، ۱۳۸۰.
- در این مقاله، حدود ۲۰ شرح مشهور نهج البلاغه معرفی شده است.

۱. همچنین ر.ک: علی‌قلی، محمد مهدی، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه»، وقف میراث جاویدان، ش ۲۵ و ۲۶، ۱۳۷۹. همو، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه»، کیهان فرهنگی، آذر، ش ۱۷۰، ۱۳۷۹.

همچنین در دو دهه اخیر، آثاری در شرح نهج البلاغه یا قسمتی از آن منتشر شده‌اند، که اطلاع از آنها خالی از لطف نیست؛ مشخصات شناسنامه‌ای برخی از این آثار به ترتیب الفبایی عبارتند از:

۱. انصاری، محمدعلی، فروغ حکمت: شرح نهج البلاغه، تهران: بیان هدایت نور، ۱۴۰۳.
۲. ایزدی، عباس، شرح و تفسیر چهل خطبه نهج البلاغه (اخلاقی، عرفانی، تاریخی و سیاسی)، تدوین: محمدعلی خزائلی، قم: اجر، ۱۳۸۶.
۳. بحیرایی، عباس، میزان الاعمال: شرح حکمت‌های نهج البلاغه، تهران: مناره، ۱۴۰۱.
۴. بصرای، فرشته، بیان و شرح نهج البلاغه (به ضمیمه جدول اعراب و معنی فارسی الفاظ)، کرج: نامه مکتب الزهراء (ع)، ۱۳۹۷.
۵. حسینی، جعفر، شرح مفردات نهج البلاغه، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۹.
۶. حمیدزاده‌گیوی، اکبر، شرح نهج البلاغه علی (ع)، زیر نظر سید علی اصغر موسوی عبادی، تهران: کوثر معرفت، ۱۳۹۵.
۷. خامنه‌ای، سیدعلی، شرح نهج البلاغه، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸.
۸. دادخواه، محمدجعفر؛ بی‌پروا، محمدصادق، بلاغ البلاغه شرح نهج البلاغه، تهران: فیض کاشانی، ۱۳۸۰.
۹. دین‌پرور، سیدجمال‌الدین، منشور جاودانه شرح نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۴۰۰.
۱۰. رهبر، علی، بر شانه‌های اقیانوس: نهج البلاغه جوان ترجمه و شرح همه نامه‌های نهج البلاغه، قم: کتاب جمکران، ۱۴۰۰.
۱۱. شریفانی، محمد، کلام/امیر (ع): ترجمه و شرح نهج البلاغه، قم: حبیب، ۱۴۰۲.
۱۲. صاحبکار، سیده صدیقه، شرح روان نهج البلاغه/امیرالمومنین (ع)، مشهد: دامینه، ۱۳۹۷.
۱۳. طباطبائی، سیدعلی، شرح موضوعی نهج البلاغه، تهران: مطبوعات دینی، ۱۳۸۹.
۱۴. کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله، ترجمه و شرح نهج البلاغه (تنبيه الغافلین و تذکره العارفین)، تهران: راه علم، ۱۳۸۷.
۱۵. مردانی، عبدالحمید، صراط الهدایه فی شرح نهج البلاغه، قم: الهادی، ۱۳۹۵.
۱۶. مقدسی ارشقی، احمد، ترجمه و شرح نهج البلاغه، اردبیل: نگین سیلان، ۱۳۹۹.
۱۷. مکارم‌شیرازی، ناصر و همکاران، پیام امام/امیرالمومنین (ع): شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه، قم: امام علی بن ابیطالب (ع)، ۱۳۸۶.

۱۸. ممدوحی، حسن، آیین خرد و عرفان: ترجمه و شرح نهج البلاغه، قم: مؤلف، ۱۳۹۶.
 ۱۹. منتظری، حسینعلی، درس‌هایی از نهج البلاغه، تهران: سرایی، ۱۳۹۵.
 ۲۰. موسوی آل طیب، سید محمدکاظم، مصباح السعاده فی شرح النهج البلاغه، قم: دار التفسیر، ۱۴۰۳.
 ۲۱. مهوری حبیب‌آبادی، عباس، ترجمه و شرح نهج البلاغه منظوم: از فرمایشات حضرت امیرالمومنین علی (ع) (خطبه‌ها و نامه‌ها و سخنان کوتاه)، اصفهان: گلین، ۱۳۸۴.
 ۲۲. میرزایی، علی‌اکبر، ترجمه و شرح نهج البلاغه امام علی (ع)، قم: صالحان، ۱۳۸۸.
 ۲۳. نقوی قائنی، سید محمدتقی، مفتاح السعاده فی شرح نهج البلاغه، تهران: قائن، ۱۳۸۵.
- مآخذشناسی پیرامون خطبه متقین (همام)**
- جدای از فهرست شروح خطبه همام که پیشتر گذشت، در این فهرست اختصاصی، آثاری معرفی خواهند شد که مستقیماً و مستقلاً به خطبه همام پرداخته‌اند. همچنین، برای راحتی استفاده پژوهشگران از اطلاعات منابع و مآخذی که ارائه خواهد شد، این عناوین به دو صورت «مآخذشناسی شناسنامه‌ای به ترتیب الفبا» و «مآخذشناسی توصیفی به ترتیب تاریخ انتشار» درج گردیده‌اند:
۱. آشوری، نسیم؛ نجفی ایوکی، علی، «تحلیل خطبه متقین با تکیه بر نظریه گرایس»، مطالعات میان‌رشته‌ای در زبان و ادبیات عربی، دوره ۱، پاییز و زمستان، ش ۲، ۱۴۰۳.
 ۲. احمدی، میثم؛ کرمی‌چشمه، یوسف؛ نقشبندی، عبدالستار، «هسم چشم و صورت ایمان (تحلیل تطبیقی روایت خطبه همام با نظر به متون کهن عرفانی)»، پژوهشنامه نهج البلاغه، پاییز، ش ۲۷، ۱۳۹۸.
 ۳. استادی، کاظم، «بررسی تطبیقی متن خطبه متقین (همام) در منابع متقدم»، معارف اهل بیت (ع)، تابستان، ش ۲، ۱۴۰۱.
 ۴. استادی، کاظم، «شناسایی گوینده خطبه مشهور به متقین»، مطالعات ادبیات شیعی، بهار، ش ۲، ۱۴۰۱.
 ۵. اقبالی، عباس؛ حسن‌پور، مهوش، «نگاهی سبک‌شناسانه به خطبه متقین»، پژوهش‌های نهج البلاغه، تابستان، ش ۱۴، ۱۳۹۵.

۶. امانی، رضا؛ صالحی، سیده زهره، «بررسی بینامتنیت قرآنی در خطبه متقین نهج البلاغه»، همایش ملی بینامتنیت (التناس)، ۱۳۹۳.
۷. امینی‌زاده، علی؛ نعمتی لیمایی، امیر، «مؤلفه‌های سبک زندگی در نهج البلاغه (بر اساس خطبه متقین)»، اولین کنفرانس بین‌المللی مطالعات اجتماعی فرهنگی و پژوهش دینی، ۱۳۹۵.
۸. به‌رقم، نعمت‌الله؛ عبادی، موسی؛ سبحانی، جلال، «بررسی میزان اثربخشی دوره‌های تفسیر خطبه همام در رفتار، نگرش و جهان‌بینی دانشجو معلمان پردیس باهنر دانشگاه فرهنگیان همدان»، پژوهشنامه نهج البلاغه، زمستان، ش ۲۰، ۱۳۹۶.
۹. حسین رازانی، علی، «صفات متقین در خطبه همام/ از کلام حضرت علی (ع) و مضامین مشترک آن در ادب فارسی»، کنفرانس سراسری علمی، تخصصی نهج البلاغه با رویکرد فرهنگی، ۱۳۹۶.
۱۰. دستمرد، مادح، «بررسی صفات پرهیزکاران از دیدگاه امام علی (ع) و استلزامات تربیتی آن در خطبه متقین»، اولین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و فلسفه، ۱۴۰۲. (همچنین ببینید: لاشینی، زهرا و احمد رضا غانی (۱۳۹۹ ش)؛ ۱).
۱۱. ذبیح‌اللهی، سپیده؛ آزادی، پرویز، ریشه‌یابی خطبه همام «متقین» در قرآن کریم، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی ره، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، ۱۴۰۰.
۱۲. راستی، زهرا؛ تمیزکار، حمید، «بررسی تطبیقی ویژگی‌های متقین در خطبه همام با آموزه‌های اخلاقی سایر ادیان/ ابراهیمی»، سومین همایش ملی جامعه، حکمت و حکمرانی، ۱۴۰۳.
۱۳. رسولی، حجت؛ امیدی‌پور ولی، «بررسی سبک شناختی خطبه همام»، فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه، دوره ۵، خرداد، ش ۱۷، ۱۳۹۶.
۱۴. روستایی، مطهره؛ اقبال، ابراهیم، مستندات قرآنی و روایی خطبه متقین، طرح پیشنهادی کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۴۰۱.
۱۵. زارع، یعقوب، «تحلیل محتوای کتاب‌های «هدیه‌های آسمان» دوره ابتدایی و میزان انطباق آنها با ویژگی‌های متقین در خطبه همام»، پژوهش‌های روان‌شناسی اسلامی، پاییز و زمستان، ش ۷، ۱۴۰۰.
۱۶. السعیدی، واثق جابر حسین عذاب، «خطبة المتقین والتأمل فی مضامینها»، مجله العلوم الانسانیة (جامعه بابل - كلية التربية للعلوم الإنسانية)، مج ۳۱، ۲۰۲۴م.
۱۷. سوهانکار اصفهانی، مائده؛ محمد صالح طیب‌نیا، تحلیل مفهوم تمایز یافتگی در نظریه بوئن براساس خطبه متقین در نهج البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان، ۱۴۰۲.

۱۸. شهابی، سردار، «درآمدی به تحقیق و بررسی خطبه ۱۸۶ نهج البلاغه (فی وصف المتقین)»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره ۵۳، فروردین، ش ۵۸۹، ۱۳۸۲.
۱۹. شهرمادی نژاد، ملیحه؛ موسوی، محمدحسین، مؤلفه‌های سبک زندگی معنوی با تکیه بر خطبه متقین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۴۰۰.
۲۰. صالحی، پیمان، «مؤلفه‌های سلامت معنوی با رویکرد خطبه متقین نهج البلاغه»، اولین همایش بین‌المللی تربیت معنوی و سلامت معنوی از منظر امام علی (ع)، ۱۴۰۱.
۲۱. عباسی، داود، «رشدیافتگی با فضائل اخلاقی مطالعه‌ای پدیدارشناسانه از خطبه شریف متقین»، دوفصلنامه مطالعات دین، معنویت و مدیریت (اسلام و مدیریت)، دوره ۱۰، ش ۱۸، ۱۴۰۲.
۲۲. عبد آل جیبیب، منتظر موسی؛ سلام علی، اصول قرآنی اوصاف متقین بر اساس خطبه حمام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۰.
۲۳. الفتلاوی، رفاه عبدالحسین مهدی، «لاتساق فی خطبة وصف المتقین للإمام علی بن أبی طالب علیه السلام»، مجله الكلية الإسلامية الجامعة (الجامعة الإسلامية)، مج ۹، ۲۰۱۵م.
۲۴. فشارکیان، فاطمه؛ سید محمدباقر حجتی، تقوی در نهج البلاغه با توجه به خطبه متقین همام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی، ۱۳۷۷.
۲۵. فلیح، خالدة علی، «ملاحم الشعرية فی خطب نهج البلاغة: خطبة وصف المتقین مثلاً»، مجله كلية التربية للعلوم الإنسانية (جامعة ذی قار)، مج ۸، ۲۰۱۸م.
۲۶. کاردل، سونا؛ حسینی، قاسم؛ شریفی، هادی، فضایل اجتماعی مؤمنین از نگاه امام علی (ع) با تکیه بر خطبه متقین، سومین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در اخلاق و تربیت، مناسبات دین و روانشناسی، ۱۳۹۸. (ظاهراً همان مقاله زیرین است با یک نویسنده متفاوت از میان نویسندگان).
۲۷. کاردل، سونا؛ حسینی، قاسم؛ خالدی، سالم، فضایل اجتماعی مؤمنین از نگاه امام علی (ع) با تکیه بر خطبه متقین، سومین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در اخلاق و تربیت، مناسبات دین و روانشناسی، ۱۳۹۸.
۲۸. کاردل، سونا؛ حسینی، قاسم؛ شریفی، هادی، «بررسی زندگی اجتماعی مؤمنین با تکیه بر خطبه متقین»، سومین کنفرانس بین‌المللی نوآوری و تحقیق در علوم تربیتی، مدیریت و روانشناسی، ۱۳۹۸.

۲۹. کاردل، سونا؛ حجتی‌پور، محمدعلی؛ حسینی، سیدقاسم، «جلوه‌های عدالت و امانتداری در زندگی مؤمنین/از نگاه امام علی (ع) در خطبه متقین»، سومین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در اخلاق و تربیت (مناسبات دین و روانشناسی)، ۱۳۹۸.
۳۰. لاشیئی، زهرا؛ غائی، احمدرضا، روش‌ها و محورهای توصیه به تقوا در نهج البلاغه، با محوریت خطبه متقین؛ (خطبه ۱۸۴ نهج البلاغه فیض‌السلام، خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه دشتی)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۹. (همچنین ببینید: دستمرد، مادح (۱۴۰۲ش)؛).
۳۱. المجبلی، زهیر؛ رشنوادی، یعقوب، طراحی یک مدل مدیریت استراتژیک بر اساس تحلیل محتوا خطبه متقین/امام علی (ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی، ۱۳۹۹.
۳۲. مزینانی، مرتضی؛ صدری، سیمای متقین در نهج البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی، دانشکده علوم قرآنی شاهرود، ۱۳۸۵.
۳۳. مظفری، سودابه؛ پرنوش، اشرف، «سبک‌شناسی خطبه متقین (همام) نهج البلاغه بر اساس رویکرد ساختارگرایی»، اولین کنفرانس بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی و علوم قرآنی، ۱۳۹۶.
۳۴. معینی‌پور، مسعود؛ لک‌زایی، رضا؛ ظریفیان یگانه، محمدحسین، «ببین سبک زندگی مؤمنانه بر اساس خطبه ۱۹۳ نهج البلاغه»، پژوهش‌نامه اخلاق، بهار، ش ۲۷، ۱۳۹۴.
۳۵. منفرد، عباس؛ شرفی، محمود، بررسی مبانی فلسفی و تربیتی خطبه همام و ارائه پیشنهاداتی برای برنامه درسی کودک و نوجوان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور استان فارس، مرکز فسا، ۱۴۰۱.
۳۶. میرزا صالحی، علی، «خطبه متقین (منشور اعتدال/اخلاقی) برای یک زندگی ایده‌آل»، هفتمین همایش علمی پژوهشی علوم تربیتی و روانشناسی، آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی ایران، ۱۳۹۷.
۳۷. نادى، محسن؛ موسوی، سید محمدحسین؛ حیدری نسب، علیرضا، شاخصه‌های زیست موحدانه با تکیه بر خطبه متقین نهج البلاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ۱۳۹۵.
۳۸. نادى، محسن؛ موسوی، سید محمدحسین؛ حیدری نسب، علیرضا؛ رضوی دوست، غلامرضا، «شاخصه‌های اجتماعی سبک زندگی توحیدی بر اساس خطبه متقین نهج البلاغه»، سومین کنفرانس بین‌المللی روانشناسی، علوم تربیتی و سبک زندگی، ۱۳۹۵.

۳۹. نعمتی، نعمت؛ دیباجی، سید ابراهیم، بررسی مباحث صرفی و نحوی و بلاغی و عرفانی خطبه همام نهج البلاغه، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، ۱۳۸۱.
۴۰. ولی زاده، حمید؛ حاجی پور طالبی، جلیل؛ تنها، کلثوم، «بررسی سبک‌شناسی خطبه متقین (همام)»، پنجمین همایش متن پژوهی ادبی نگاهی تازه به سبک‌شناسی، بلاغت، نقد ادبی، ۱۳۹۷.
۴۱. هاشمی، مریم؛ مائده رضایی، مهارت‌های ارتباطی متقین در قرآن و نهج البلاغه با محوریت خطبه متقین، پایان نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی العالمیه، مدرسه علمیه نرجس علیه السلام، ۱۳۹۸.
۴۲. الهلال، خلیل عبدالسادة إبراهيم، «خطبة المتقين للإمام علي عليه السلام الفكر والسلوك»، مجله الكلية الإسلامية الجامعة (الجامعة الإسلامية)، صفر ۱۴۴۲ق، ۵۷ع، ۲۰۲۰م.
۴۳. هوشیار، یاسر؛ تجلیل، جلیل، «بررسی تطبیقی سیمای انسان کامل در خطبه متقین نهج البلاغه و آثار عزیزالدین نسفی»، فصلنامه پژوهش‌های نهج البلاغه، دوره ۱۴، آبان، ۳، ۱۳۹۴.
۴۴. یعقوبی، ابوالقاسم؛ عروتی، موفق اکبر؛ بیات، احمد، «مقایسه مفاهیم بنیادین سلامت روان از دیدگاه آدلر با صفات متقین در نهج البلاغه»، دین و سلامت، س ۷، ش ۲، ۱۳۹۸.

نتیجه‌گیری

۱. جدای از چند اثر ترجمه‌ای خطبه همام (که از ذکر این آثار صرف‌نظر شد)، ۸۱ عنوان اثر از تفاسیر و شروح مستقل خطبه متقین (همام) شناسایی و معرفی شناسنامه‌ای شده‌اند. این آثار حاصل تلاش ۸۰ نویسنده هستند که از آنها، سه عنوان اثر، بدون نام نویسنده می‌باشند.

۲. غالب شروح نهج البلاغه حاوی شرح خطبه همام هستند؛ اما چون تعداد شروح نهج البلاغه زیاد و بیش از ۲۵۰ مورد می‌باشند و معرفی آنها صفحات قابل توجهی از نوشتار حاضر را طلب می‌کرد، بنابراین تنها به ذکر ۱۵ کتاب‌شناسی که به این شروح پرداخته‌اند، اکتفا شد.

در این میان، قدیمی‌ترین مأخذشناسی شروح نهج البلاغه که معرفی گشت، کتاب خاتمه مستدرک الوسایل اثر حاجی نوری (م ۱۳۲۰ق) است که در آن، مؤلف ۲۶ شرح از نهج البلاغه را معرفی نموده است. همچنین، بیشترین اثری که به معرفی شروح نهج البلاغه همت گماشته، کتاب شروح نهج البلاغه اثر حسین جمعه عاملی (۱۴۰۳ق) می‌باشد که مؤلف در بخش ۶ و ۱۲ آن، بیش از ۲۰۰ شرح از نهج البلاغه را معرفی نموده است. همچنین در دو دهه اخیر، آثاری در شرح نهج البلاغه یا قسمتی از آن منتشر شده‌اند، که اطلاع از آنها خالی از لطف نبوده و مشخصات شناسنامه‌ای ۲۳ عنوان از این آثار به ترتیب الفبایی ذکر شد.

۳. جدای از فهرست شروح خطبه همام که پیشتر گذشت، با جستجوی در منابع اطلاعاتی، حدود ۳۱ اثر پیرامون خطبه متقین (همام) در میانه سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۴۰۳ یافت شد که مأخذشناسی شناسنامه‌ای این مقالات و آثار به ترتیب الفبا ذکر گشتند.

۴. در میان آثار پیرامون خطبه همام، دو اثر به صورت تخصصی و مفصل، به اصالت و اعتبار خطبه متقین پرداخته‌اند که عبارتند از: (۱) استادی، کاظم «بررسی تطبیقی متن خطبه متقین (همام) در منابع متقدم»، معارف / هل بیت ﷺ، تابستان، ش ۲، ۱۴۰۱؛ (۲) همو، «شناسایی گوینده خطبه مشهور به متقین»، مطالعات / ادبیات شیعی، بهار، ش ۲، ۱۴۰۱.

فهرست منابع

۱. استادی، رضا، کتابنامه نهج البلاغه، تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۵۹.
۲. استادی، کاظم، «بررسی تطبیقی خطبه متقین (همام) در منابع متقدم»، فرهنگ و سیره اهل بیت (ع) دوره ۱، ش ۲، ۱۴۰۱.
۳. بروجردی، مصطفی، «نگاهی به شرحهای نهج البلاغه»، قبسات، دوره ۶، ش ۱۹، ۱۳۸۰.
۴. السید صبری ابراهیم، نهج البلاغه (نسخه جدیدة محققة و مؤتقة تحوی ما ثبتت نسبتہ للإمام علی من خطب و رسائل و حکم)، قطر: دارالنفاء، ۱۴۰۶ ق.
۵. شاکر، محمود محمد، «نهج البلاغه و گردآورنده آن»، الکاتب، س ۱۵، ش ۱۷۰، ۱۹۷۵ م.
۶. طباطبایی یزدی، علی، «محقق طباطبایی و کتاب گرانسنگ نهج البلاغه عبر القرون»، پژوهش‌های نهج البلاغه، ش ۲ و ۳، ۱۳۸۰-۱۳۸۱.
۷. علی قلی، محمد مهدی، «کتاب‌شناسی نهج البلاغه (ضمیمه ویژه گلستان قرآن ۳)»، گلستان قرآن، ش ۳، ۱۳۷۹.
۸. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: صدرا، ۱۳۷۲.
۹. سایت پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز)، <https://www.noormags.ir>.
۱۰. سایت پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایرانداک)، <https://irandoc.ac.ir>.
۱۱. سایت خانه کتاب و ادبیات ایران (بانک اطلاعات کتاب ایران)، <https://ketab.ir>.
۱۲. سایت کتابخانه ملی، به نشانی اینترنتی: <https://www.nlai.ir>.
۱۳. سایت کتابخانه تخصصی امیرالمؤمنین علی (ع)، <https://imamali.info>.
۱۴. سایت نمایه‌سازی مجلات ایران (مگیران)، <https://www.magiran.com>.
۱۵. سایت نمایه‌سازی مقالات همایش‌ها (سیویلیکا)، <https://civilica.com>.